

2001-378

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА МАДАНИЯТ
МИНИСТРЛИГИ

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН
УЛУТТУК БОРБОРУ

Адистенпирилген совет Д.10.01.125

УДК 8-1/9.1/575.2/043.3/

Кол жазма укугунда

Өмүрзакова Нургүл Бектургановна

**КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДА
СОНЕТ ФОРМАСЫНЫН
КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНУГҮШҮ**

Адистиги: 10.01.01. – Кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты

Бишкек-2001

Оюбузду жыйынтыктасак, улуттук поэзиябызга дүйнөлүк адабий процесстин тийгизген таасирлери, анын ичинде башкалар менен бирдикте сонеттин форма катары калыптанышы, башка формалардын контекстинен алган орду, тигил же бул акындарыбыз тарабынан “сонет” деп жазылган ырлардын аталган форманын ички мыйзамченемине канчалык деңгээлде жооп берип тургандыгын жандуу адабий анализ аркылуу талдоого алуу бүгүнкүгө чейин атайын изилденбей, улуттук адабият таануу илимиздин актай барагы катары калып келүүдө. Сонет формасы өз алдынча атайын ар тараптуу изилдөөнүн **актуалдуу предметине** айланып, кеңири изилдөөнү талап кылып, адабият таануубуздун кечиктирилгис милдеттеринин бири болуп отурат. Демек, кыргыз поэзиясында сонет формасынын алган ордун, аны өздөштүрүүдө акындардын ийгиликтери менен мүчүлүштөрүн, батыш адабиятынан алган таасирлерин, сонет котормолорун анализдөө — **бул проблеманын жаңылыгын** айгинелейт.

Сонет формасынын келүү тарыхы, анын теориясы, улуттук адабиятыбыздагы төл сонеттердин табияты, көркөмдүк-эстетикалык касиети, стилдик өзгөчөлүктөрү кыргыз адабият таануу илиминде биринчи жолу изилденип жатат.

Илимий ишбиздин негизги **максаты** болуп кыргыз профессионал жазма адабиятыбыздагы сонет формасынын калыптаныш процессин ар тараптуу иликтеп-изилдөө, ыңгай шартына жараша улуттук поэзиябыздагы сонет формасын дүйнөлүк жана боордош элдердин поэзиясынын контекстинде да сөзгө алуу болуп эсептелинет. Бул башкы максаты ишке ашырууда биз алдыбызга төмөнкүдөй конкреттүү **милдеттерди** койдук:

— дүйнөлүк поэзияда сонет формасынын алган ордун жана маанисин белгилөө;

— сонет формасынын генезисин, тарыхын, теориясын, таралыш географиясын, көркөм-эстетикалык табиятын, тенденциясын жана эволюциясын көрсөтүү;

— кыргыз поэзиясына сонет формасынын калыптанышына өбөлгө болгон булактар: а) таасир проблемасы; б) котормо проблемасы жөнүндө сөз кылуу;

— кыргыз сонетчилеринин — С.Шимеев, С.Жусуев, Т.Байзаков, Э.Турсунов, В.Шаповалов, Н.Жаркынбай, Ж.Мамытов, С.Токомбаева, У.Токомбаев, Е.Колесников ж.б.лардын идеялык-тематикалык изденүүлөрүн, көркөм өзгөчөлүктөрүн, жетишилген ийгиликтерин жана мүчүлүштөрүн, типологиялык үндөшпүгүн жана стилдик бөтөнчөлүктөрүн ачып берүү;

— сонет формасынын адабият таануу илиминде изилденишин кароо.

Изилдөөнүн **теориялык** жана **методологиялык** негизи болуп В.Белинский, Н.Чернышевский, Н.Добролюбов, В.Жирмунский, И.Бехер,

Л.Тимофеев, М.Гаспаров, Б.Томашевский, Ю.Лотман, Ж.Хамраев, Г.Поспелов, Г.Абрамович, Н.Гуляев, Г.Шенгели, З.Ахметов, З.Кабдолов, Т.Какишев ж.б.лардын көркөм адабияттын негизги озуйпасы, анын тектери, формалары менен жанрлары, алардын ар биринин өзгөчөлүгү, сапат белгилери жана айырмалуу бөтөнчөлүктөрү, ыр түзүлүштөрү тууралуу жазган эмгектери, өзүбүздүн кыргыз адабият таануусу менен адабий сынынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн — К.Асаналиев, К.Артыкбаев, А.Садыков, Ч.Жолдошева, К.Джидеева, А.Акматалиев, И.Лайлиева, М.Борбугулов, С.Жигитов, О.Ибраимов, А.Эркебаев, В.Шаповалов, В.Вакуленко, К.Рысалиевдердин да илимий-теориялык багыттагы жазылган жыйынтык ойлору алынды. Изилдөө үчүн салыштырма тарыхый метод колдонулду.

Илимий ишбиздин **изилдөө объектиси** болуп негизинен дүйнөлүк жана кыргыз акындарынын сонет формасында жараткан көркөм туундулары алынды. Өзгөчө сонет формасынын улуттук поэзиябыздын айдыңынан мыйзамдуу орун алышында чоң эмгек сиңиришкен акындар: А.Токомбаев, С.Шимеев, Т.Байзаков, С.Жусуев, М.Алыбаев, Н.Жаркынбай, Ж.Мамытов, С.Токомбаева, У.Токомбаев, В.Шаповалов, Е.Колесников ж.б.лардын лирикалары иштин изилдөө объектиси катары мүмкүн болушунча кеңири сөзгө тартылды.

Иште айтылган негизги ойлорду, чыгарылган тыянак, жыйынтыктарды жалпы билим берүүчү орто мектептерде сабак өтүүдө, жогорку окуу жайларында поэзия боюнча лекция, спецкурс окууда жана да жогоруда аты аталган акындардын өмүрү, чыгармачылыгын окуп үйрөнүүдө мектеп окуучулары, студенттер, мектеп мугалимдери пайдаланса болот. Ишбиздин негизги **практикалык** маани-маңызы мына ушунда турат.

Иштин апробациясы: Диссертация КР УИАнын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунда кыргыз адабияты бөлүмүндө аткарылды. Иштин негизги жыйынтыктары “Кыргыз поэзиясында сонет формасынын калыптанышы жана өнүгүшү” (Бишкек, 2000-ж., 4 б.т.), “Сонет формасындагы салттуулук менен жаңычылдык диалектикасы” (Бишкек, 2001-ж., 8 б.т.) деген монография, китепте жана илимий жыйнактарда, журналдарда жарыяланган макалаларда чагылдырылган. Ошондой эле Түркиядагы илимий “Билге” журналында түрк тилинде да макала жарык көргөн. Мындан тышкары диссертациянын темасы боюнча эл аралык жана республикалык конференцияларда: “Манастануу жана көркөм маданияттын проблемалары: генезис, типология, поэтика” (Бишкек, 2001-ж.), “Проблемы тюркологии: настоящее и будущее” аттуу эл аралык илимий конференцияда (Алматы, 2001-ж.) докладдар жасалды.

Ишибиздин структурасы: киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

I глава “ДҮЙНӨЛҮК КЛАССИКАЛЫК ПОЭЗИЯДА СОНЕТ ФОРМАСЫНЫН МААНИСИ” — деп аталат да, сонет формасынын теориясы, генезиси жана тарыхы, салттуулук менен жаңычылдыктын диалектикасы каралат.

Ар бир эл дүйнөнү көркөм чагылдыруу үчүн өздөрүнүн поэтикалык туруктуу формаларын (“твердые формы”) иштеп чыгышкан. Эгерде батыш адабиятынын традициясына кайрылсак, бул — триолет, вириле, секстина, рондо ж.б., иран поэзиясында — газель, япон поэзиясында — танка. Бирок бул туруктуу формалар бир элдин эле көркөм энчисинде калган жок, тескерисинче, кеңири тароого мүмкүнчүлүк алышкан. Ошентсе да, туруктуу формалардын арасынан көпчүлүк калемгерлер тарабынан өтө терең өздөштүрүлүп, масштабдуу жайылып, кылымдар бою окурмандарды тамшандырып келе жаткан сонет болуп саналат.

Сонет — (итал. *Sonare* — “звонкая песенка”) он төрт саптан турган көбүнчө (абба-абба-ввг-ддг) формасында уйкашкан төрт саптан турган эки ыр (катрен) жана үч саптан турган эки ыр (терцет) түзгөн 14 саптуу туруктуу ыр формасы болуп эсептелинет¹.

Сонеттин канондук мүнөзүнө жана өсүп-өнүгүп туруучу сапат-касиетине Н.А.Гуляев өзүнүн адабий чөйрөгө өтө кеңири белгилүү “Адабият теориясы” деген эмгегинде атайын токтолуп кеткен².

Ал эми өзүбүздүн төл адабиятыбызда М.Борбугулов “Адабият теориясы” деген эмгегинде форма жөнүндө мындайча жазат: “Сонет (итальянча — шылдыроо, шынгыроо) — он төрт саптан турган, башкача айтканда, бир өлчөм менен жазылган жана белгилүү тартипте уйкашкан ыр. Уйкаштык схемасы: (абба-абба-ввг-ддг) бул схеманын өзгөргөн учурлары да болот”³.

Сонет формасы жөнүндөгү ушундай эле пикирди адабиятчылар Ж.Шериев менен А.Муратов билдиришет⁴.

Сонеттин акростих, башсыз (безголовые) сонет (бир эле катрен), куйруктуу (хвостатые) сонет (бир терцет ашык), аксак (хромые) сонет (тең эмес узундуктагы саптар менен жазылган) түрлөрү пайда болгон. И.Бехер сонеттин мазмунуна карата анын структурасынын өзгөчө белгилерин

1 Словарь литературоведческих терминов (составители: Тимофеев Л.И., Тураев С.В.) . — М.: Просвещение, 1974. — 364-б.; Шенгели Г. Техника стиха. — М.: Художественная литература, 1990. — 303-б.; Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. — М.: Просвещение, 1975. — 198-199-бб.

2 Гуляев Н.А. Теория литературы. — М.: Высшая школа, 1977. — 208-б.

3 Борбугулов М. Адабият теориясы: Окуу китеби. — Бишкек: Шам, 1996. — 450-б.

4 Шериев Ж., Муратов А. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. — Бишкек: КСЭ, 1994. — 86-б.

көрсөтүүгө умтулган. Ал сонетти: “Өзгөчө диалектикалык көркөм түр”, — деп атаган, анткени сонеттин тезиси (биринчи катрен) антитезис менен өзгөрүп (экинчи катрен), синтез менен (эки терцет) аяктайт. Сонет белгилүү мазмунга ээ болуп ички так композицияны талап кыла тургандыгын жазган¹.

Сонетти изилдөөдө бир маселени тактап алуу зарылдыгы турат. Сонет жанрбы, же формабы? Америкалык адабиятчылар И.Уэллек, О.Уоррен “Адабият теориясы” деген эмгектеринде жанр катары карашат². Мына ушул ойду казак окумуштуулары А.Садыкова, З.Ахметов, К.Жумалиев, З.Кабдолов колдошот³. Экинчи пикир сонетти жанр жана форма катары карашкандар да жок эмес. Мисалы, З.Плавский “Западноевропейский сонет” деген поэтикалык антологияга жазган көлөмдүү баш сөзүндө сонетке карата “форма” жана “жанр” деген терминдерди колдоно берет⁴. Ал эми үчүнчү пикир сонетти туруктуу форма катары эсептешкендерге — Г.Шенгели, И.Бехер, Б.Томашевский, М.Гаспаров, Л.Тимофеев ж.б. кирет⁵. Биздин илимий позициябыз да үчүнчү көз карашты кубаттайт. Себеби, сонеттин так структурасы жана композициясы лирикалык ырлардын бир тартипте жазылышын катуу талап кылат. “Сонет — это лаконичная, строгая форма лирико-философского стихотворения”, — деп Б.Романов “Русский сонет” деген эмгекке жазган баш сөзүндө эң туура белгилеген⁶.

Ошону менен бирге айрым окурмандар сонет менен он төрт саптуу ырды — онегиндик сапты окшоштуруп, айырмалабай жатышат. Чындыгында эле сонет формасы он төрт саптуу онегиндик саптан өзгөчөлөнөт. Он төрт саптуу ырлардын баары сонетке жатпайт.

Диссертант бул проблема боюнча өзүнүн көз карашын белгилүү окумуштуулардын пикири менен бекемдейт.

1 Бехер И. Философия сонета // Китепте: Бехер И. Любовь моя, поэзия. — М., 1965. — 436-462-беттер.

2 Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. — М.: Прогресс, 1978.

3 Кабдолов З. Адабият теориясынын негиздери. — Алматы: Мектеп, 1970; Жумалиев К. Адабият теориясы. — Алматы: Мектеп, 1969; Садыкова А. Казак поэзиясындагы сонет жанрынын калыптанышы // филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. — Алматы, 1999.

4 Плавский З.И. Четырнадцать магических строк // Китепте: Западноевропейский сонет. — Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1988.

5 Шенгели Г. Техника стиха. — М.: Художественная литература, 1960; Бехер И. Любовь моя, поэзия. — М.: Художественная литература, 1965; Томашевский Б. Стих и язык. — М.-Л.: Художественная литература, 1959; Гаспаров М. Краткая литературная энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1972. — Т.7; Тимофеев Л. Слово о стихе. — М.: Советский писатель, 1987.

6 Романов Б. Русский сонет // Китепте: Русский сонет: Сонеты русских поэтов XVIII- начало XX века. — М.: Советская Россия, 1983. — 3-бет.

Демек, он төрт саптан турган ыр сырткы түзүлүшү менен гана окшошкону менен алардын ортосунда жалпылыктар жок экен. Өзгөчө, сонет формасынын композициялык структурасы, ички мазмундагы карама-каршылык, тезис-антитезис- синтез диалектикалык кубулушу анын поэтикалык магиясын, касиетин күбөлөп турат. Ошондуктан, “Поэтикалык искусствонун” автору Буало: “Безупречный сонет один стоит длинной поэмы” — десе, сынчы жана акын Сент-Бев: “Идея в сонете — это капля эссенции в хрустальной слезе” — деген. Ал эми И.Бехер сонеттин татаал мүнөзүнө “Сонет можно назвать шахматами поэтических форм. Сонет — олицетворение поэтической мудрости” — деген жогору баа берген.

Ошону менен бирге “сонеттер алкагы”, “сонеттер гүлчамбары” (веноч сонетов) — сонет формасынын эң татаал түрү. Сонеттер алкагы чынжырлуу он беш сонеттен турат. Он төрт ыры шакекчени пайда кылып, биринчи сонеттин акыркы сабы кийинки сонеттин биринчи сабында кайталанып отуруп, он төртүнчү сонетке жетет. Он төртүнчү ырдын акыркы сабы биринчи сонеттин биринчи сабын кайталайт. Он бешинчи сонет магистрал деп аталат. Мындан он төрт ырдын акыркы саптары биринин артынан бири ырааттуу келип, он төрт саптуу он бешинчи сонетти түзөт.

Сонеттер алкагындагы он беш сонет өз ара бирдиктүү ички темасы боюнча байланышат. Сонеттер алкагына сыйган бардык эки жүз он сап бири-бирине өтүп, ар түрдүү айкалышта айкалышы, кайталанышы, өнүгүшү ички терең биримдикти берип турат.

Сонет формасынын түпкү келип чыгыш генезиси Италия менен түздөнтүз байланышкан. XIII кылымдын башында алгачкы сонетти жазган Якопо да Лентини болгон. Бирок сонеттин классикалык формасы Франческо Петрарканын чыгармачылыгы аркылуу жаралып, дүйнөлүк поэзияда туруктуу форма катары калыптанып, өсүп-өнүгүп кетишине шарт түзөт.

Сонеттин канондук формасы катары Ф.Петрарканын сонеттери эсептелет. Себеби алар сөзсүз түрдө эки төрт саптуу ыр — катренден, эки үч саптуу ыр — терцеттен турат, белгилүү уйкаштыкта уйкашат.

Натыйжада Петраркадан кийин Италияда сонет формасынын гүлдөп өсүшү Торковато Тассо, Дж.Бруно, Боккаччо, Лоренцо Медичи, Боярдо, Ариосто, Данте, Микеланджело, Дж.Леопатри, Дж.Марино сыяктуу акындардын ысымы менен байланышып, “Италиялык сонет мектеби” пайда болгон.

Италиялык сонет — эки катрен жана эки терцеттен туруп, катрендеги уйкаштык (абаб+абаб же абба+абба) формасында, ал эми терцеттеги уйкаштык (cdc+dcd же cde+ede) деген уйкаштыкта келет.

Италиялык поэзиядагы көркөм-эстетикалык табылганын, өзгөчөлүктүн чыгармачылык географиясынын масштабы кеңейип, батыш өлкөлөргө тарап, таасир берип, кулач жая баштаган. Испания, Португа-

лия акындары Х.Боскан, Альмогавер, Л. ди Камоэнс, Лопе де Вега ж.б.лар сонет формасына кайрылышкан.

Ошентсе да сонет формасын улуттук поэзиянын көркөмдүк өзгөчөлүгү менен кабыл алган, эволюциялык тенденциясына өбөлгө болгон чыгармачылык борбордун бири — Франция. Акындар Матюрен Ренье, Дю Белле, Пьер де Ронсар, К.Маро, П.Верлен, Ж.М.Эредиа, Шарль Бодлер “Француздук сонет мектебин” негиздешип, терең оригиналдуу лирикаларды жаратышып, поэзиянын жаңы жээктерин ачышкан.

Француздук сонеттин түзүлүшү (абаб+абаб+ccd+ccd) италиялык сонетке көп жагынан окшош. Экөөнүн айырмачылыгы — француздук сонет терцеттеги уйкаштыгы менен өзгөчөлөнөт. Француздук символисттер оригиналдуулукка умтулуу менен тескери сонеттерди колдонгон, башкача айтканда, эки терцеттен кийин эки катренди жазышкан.

Сонеттин канондук формасы англиялык поэзияда таптакыр башкача көркөмдүк касиетте жаркырап көрүндү. Англиялык сонетчилер Г.Сарри, Э.Спенсер, Дж.Мильтон, У.Уордсуорт, Т.Уайет, Ф.Сидни, В.Шекспир ж.б. лар италиялык-петраркалык же француздук структураларды “жерипти”, улуттук “Англиялык сонет мектебин” жаратышты.

Кайра жаралуу доорунда Англияда сонет формасы В.Шекспирдин чыгармачылыгы менен дүйнөлүк мааниге ээ болду. Акын 154 сонет жазды, анын 126 сонети достукка, ал эми калганы сүйүү темаларына арналган. Англиялык сонет — төрт саптуу үч ырдан, жыйынтыктоочу эки саптан турат. Уйкаштык схемасы (абаб/след/efef/ли) уйкаштыгында болот. XVII кылымда сонет формасы Германияда өздөштүрүлүп, М.Опиц, Пауль Флеминг, В.Шлегель, Ф.Рюккерт, Н.Ленау, А.Платен, Гете, А.Гаусгофер, И.Бехер ж.б. акындар романтикалык мүнөздөгү сонеттерди көбүрөөк жазышкан. Немец сонетинин калыптанышына Мартин Опиц менен Пауль Флемингдин лирикалары зор роль ойногон. Алардын сонеттери табигыйлуулугу жана музыкалуулугу менен өзгөчөлөнгөн.

Поляк адабиятында Адам Мицкевичтин “Крым сонеттери” жаралып, дүйнөлүк поэзияда көрүнүктүү роль ээлеп, өзгөчө орус лирикаларына өз таасирин тийгизди.

Орус поэзиясында да сонет форма катары өзүнүн эволюциялык өнүгүү жолуна эгедер десек жаңылышпайбыз. Айталы, бул формадагы көркөм туундулар XVII-XIX кылымдарда В.Тредиаковский, В.Жуковский, А.Сумароков, А.Ржевский, В.Бенедиктов, А.Григорьев, Д.Бутирлин, А.Пушкин, А.Дельвиг ж.б. акындар тарабынан андан ары өнүктүрүлгөн. Орус сонетинин темасы өтө кенен: сүйүү лирикаларынан терең философиялык ой жүгүртүүлөргө чейин, пей заждык сүрөттөөдөн социалдык проблемага чейин, легендадан, мифтен конкреттүү тарыхый окуяларга чейин сүрөттөлөт.

Жыйырманчы кылымда орус сонеттеринде эң сонун өзгөрүүлөр да болуп өттү. Бул мезгил орус сонет формасынын “Алтын кылымы” болуп эсептелинет. В.Я. Брюсовдун, В.И. Ивановдун, О.Э.Мандельштамдын чыгармачылыгында сонеттер ар түрдүүлүккө жана эркиндикке ээ болду. Эң биринчи оригиналдуу “сонеттер веногу” болуп, В.Ивановдун “Венок сонети” жана М.Волошиндин 1909-жылы жазылган “Corona astralis” сонеттер алкагы эсептелинет. Бул татаал формада В.Я.Брюсов, К.Д.Бальмонт жана башка акындар да өздөрүн сынап көргөн.

Советтик поэзияда да сонет формасына кызыккандар өтө көп. Алар – А.Ахматова, Э.Багрицкий, Л.Мартынов, П.Радимов, А.Тарковский, М.Дудин, В.Солоухин ж.б.лар. Советтик акындардын чыгармачылыгында орус классикалык сонетинин сонун үлгүлөрүнүн традициялары улантылган.

50-60-жылдарда советтик поэзияда сонеттин жаңы бийиктикке умтулушун байкоого болот. Улуу жана жаш муундардан С.Городецкий, И.Сельвинский, А.Тарковский, Л.Мартынов, Н.Рыленков, М.Дудин, Л.Вышеславский, Н.Матвеева, В.Рождественский ж.б.лардын сонеттери басма сөздө жарык көргөн жана сын-пикирлерде жогору бааларга татыктуу болушкан.

Орус поэзиясында сонет формасына кызыгуу жандуу жүрүп, ар кандай изденүүлөр байкалып жаткан учурда башка улуттук адабияттарда анын традицияларына таасирленүү, өздөштүрүү, сиңирүү, улантуу актуалдуу адабий процесстин алкагында болуп жатты.

Улуттук адабияттарды алсак, И.Франко, Л.Украинка, М.Рыльский, Д.Павлычко сыяктуу украиналык акындар сонет формасына кайрылган. Биз совет поэзиясынын эң даназалуу өкүлдөрүнүн бири атактуу авар акыны Р.Гамзатовдун “Суди меня по кодексу любви” деген жалпы аталыш менен аталган сонеттер түрмөгүн өтө кеңири жолуктурабыз.

Ал эми кыргыз адабиятына эң жакын казак, өзбек поэзияларында да сонет негизги лирикалык чыгармага айлангандыгын көрөбүз. Алсак, ага К.Аманжолов, М.Макаев, И.Орозбаев, Б.Кирисбай уулу, Е.Аукебаев, К.Салыков, Х.Ергалиев, Б.Байкабулов сыяктуу акындар кайрылышып, анын казак поэзиясында орун-очок алышына чоң эмгек сиңиришкен.

Жыйынтыктап айтканда, биринчи глава боюнча төмөнкүдөй байкоолорго келдик:

– сонеттин генезиси Италия болгону менен ал дүйнөлүк поэзияда кеңири тарап, өзүнүн кызыктыруучу магиялык касиети жана структуралык, композициялык өзгөчөлүгү менен улуу акындарды тартып алды;

– сонет толук бузулбас эрежеге баш ийип гана калбастан, эволюцияга ээ болуп, анын традициялуу – **италиялык, француздук, англиялык** формалары дүйнөлүк поэзиянын эңчисине айланды;

– сонеттин географиялык таралышына акындардын бир-биринин чыгармаларын окуу, өздөштүрүү, таасирленүү жана котормо жолу чоң мааниге ээ болду;

– сонет жана сонет алкактарынын өзүнө гана таандык көркөм ички табигый мыйзамченемдүү **катрен, терцет, тезис-ангитезис-сингез** сыяктуу эрежелери бар экендиги байкалды. Сонет – музыкалуу, ийкемдүү, элпек, так, лирико-философиялык, интеллектуалдуу лирика;

– сонет жанрга караганда формага көбүрөөк ыкташа тургандыгын дүйнөлүк поэзиянын материалдары күбөлөдү, ынандырды жана далилдеди;

– сонеттин теориясы так ишпелип чыкса да, аны улуттук адабияттарда терең изилдөө проблемасы көңүл бурарлык даражада эмес экендиги анык болду.

II глава “КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНА СОНЕТ ФОРМАСЫНЫН КИРИШИНЕ ӨБӨЛГӨ БОЛГОН БУЛАКТАР” – деп аталат.

Кыргыз калемгерлери сонет формасына бирөөдөн окубай, бирөөгө таасирленбей туруп эле дароо, шыр кайрылып кетишкен жок. Акындар италиялык, француздук, англиялык сонеттердин теориялык кабарын болсун, же чыгармалардын текстин болсун, чет тилдерди билбегендиктен орус тилиндеги материалдар аркылуу таанышышты. Чындыгында орус адабияты кыргыз поэзиясынын өсүп-өнүгүшү үчүн эң маанилүү роль ойногон. Биз илимий ишибизде сөз кылып жаткан сонет формасы да башка жанрлар менен формалар сыяктуу эле орус адабиятынын түздөн-түз таасирсиз кирбейт эле. Петрарканын, Дансенин, Шекспирдин, Гетенин, Пушкиндин ж.б.лардын сонеттерин да орус тилинде окушту.

Кыргыз окурмандары Петрарканын, Дансенин, Шекспирдин, И.Бехердин, Гетенин, Л.Украинканын, М.Рыльскийдин сонеттери менен К.Ырсалиев, Э.Турсунов, С.Жусуев, Т.Байзаков, А.Аширов, Т.Үмөталиев, Ж.Бекниязов, Ж.Мамытов, С.Маймулов, К.Жээналиевдердин котормолору аркылуу таанышышты. Эгерде тарыхый-хронологиялык жактан алсак, анда баарынан мурда И.Бехердин сонеттеринен үзүндүлөр эң алгач которулган экен. 1953-жылы “Советтик Кыргызстан” журналынын №4 санында “Немец сонеттери” деген китептен (1952-жыл) Т.Үмөталиев «Мекендепке сөз» аттуу 7 сонетин которгон. Немец акындарынын биринчилерден болуп кыргыз тилине которулуп калышынын бирден-бир себеби саясий идеологияга түздөн-түз байланышкандыгын байкоого болот.

Сонеттин кыргызчасы негизинен акындын ырларынын мазмунуна үндөшүп, 14 сап сакталып которулганы менен башкы нерсе – традициялуу канондук эрежелер таптакыр сакталган эмес. Мындан Т.Үмөталиев-

дин италиялык, француздук, англиялык сонеттер тууралуу көп кабары жок экенин байкоого болот. Ошентсе да Т.Үмөталиевдин немец акынынын чыгармачылыгын кыргыз коомчулугуна таанытууга аракет кылышын кубаттайбыз.

Акын Ж. Бекниязов И.Бехердин бир топ ырларын 1976-жылы “Ала-Тоо” журналынын №3 санына которуп жарыялаган. Ыр топтомдорунун ичинде “Алга бас” деген сонет бар. Котормочу сонет формасынын структурасын, рифмасын сактаган.

Албетте, дүйнөлүк поэзияда сонетти түптөгөн Италиянын улуу акыны Петрарканын сонетинин К.Ырсалиев тарабынан которулушу (“Ала-Тоо”, 1978, №11) кыргыз адабияты үчүн сыймыктуу көрүнүш десек ашыкча болбос. Биринчиден, улуу Петрарка кыргыз тилинде “сүйлөп” турат. Экинчиден, котормочу италиялык сонеттин формасын сактоого аракеттенген. Сонеттеги терпеткен мисал келтирели:

Өмүрүм түнт тузагында ажалдын,
Март дүйнөгө келген ар бир адамдын,
Ар бирине ар кыл тагдыр жазылган.

Улуу Шекспирдин мыкты сонеттеринин кыргыз тилине которулуп килиши, биринчиден, сонет формасына кызыгуу жөн эле тийип-качуу эмес, а мыйзамченемдүү көрүнүш катары белгиленсе, экинчиден, кыргыз акындары үчүн чоң таасир бергендигин баса көрсөтсө болот. Анткени, эгер мурун кыргыз калемгерлери Шекспирдин сонеттерин С.Маршактын котормосунда орусча окуп келишсе, бу саам А.Ашировдун котормосунда таанышышты. 1974-жылы “Кыргызстан” басмасынан чыккан кыргыз тилиндеги Шекспирдин сонеттерин окубаган акындар ошол мезгилде жокко эсе болгон.

Басма сөздө адабиятчы О.Ибраимовдун “Сонеттердин котормосу” деген макаласы жарык көргөн. Сынчы А.Ашировдун котормочулук эмгегине жалпысынан жакшы баа берип, кемчиликтерин да баса көрсөткөн¹.

Албетте, котормо процессинде толук абсолюттук теңдештикке жетишүү, бардыгын телегейи тегиз так которуу өтө кыйын. “Аалам алпы” Шекспирдин шедеврлерин канчалык эрудициялык дарамет жумшап которгон күндө да кемчилик-мүчүлүштүн кетиши табигый.

Далил катары орус тилиндеги 147-сонеттин биринчи эле катренин алып көрөлү:

Любовь — недуг. Моя душа больна.
Томительной, неутомимой жаждой
Того же яда требует она,
Который отравил ее однажды.

1 Ибраимов О. Сонеттердин котормосу // Кыргызстан маданияты, 1976. - 12-август.

Кыргызчасы:

Сүйүү дарт! Мени да дарт чалганбы дейм...
Дарт мени унаа кылып алганбы дейм.
Ошондой оору болсо чалма салып,
Мени да ууландырып салганбы дейм.

Бир караганда кыргыз тилинде деле катрен шыр окулат. Бирок, көрүнүп тургандай, котормочу кайдагы бир ойлорго эркин талаалап кеткен да, сонеттин мазмунуна, структурасына жакындашпаган ыр пайда болгон. Китептеги айрым мындай мүчүлүштөр Шекспирдин даңазалуу сонеттеринин кыргызча которулушун жокко чыгара албайт. А.Ашировго чейин эле жогоруда белгилегендей Шекспирдин сонеттеринин бирин-экисин тийип-качып которгондордун ичинде К.Жээналиев да (“Ленин жолу”, 1970, 4-апрель) эсептелинет. Тактап айтканда, алар үчтөн гана сонет которушкан.

Шекспирдин ыр дүйнөсү дагы бир акын, котормочубуз Э.Турсуновду арбап алды. Ал 1992-жылы “Ала-Тоо” журналына (№6-7) Шекспирдин 21 сонетин жарыялайт. Бул лирикаларды Э.Турсунов мазмунуна доо кетирбей, сөздүн кудуреттүү күчүн көрсөтүү максатында ар бир образдуу сөздү кынаптап жүрүп отурат.

Котормочулар шекспирдик сонеттин мазмунун жакшы беришкен. Экөөндө тең ой жүгүртүүдөгү диалектикалык тезис-антитезис-синтез сакталып, поэтикалык ой бүтүмү өз деңгээлинде көрсөтүлгөн. Аларды стилдик обороттор гана айырмалап турбаса, ички конструкциялар жалпылыкка ээ болуп турат.

Төмөнкү 81-сонеттин катрени оюбузду дагы бир жолу ырастайт.
Э.Турсуновдун котормосу:

Балким досум, мен көмөрмүн сен өлүп,
Балким досум, сен көмөрсүң мен өлүп,
Жер астында жатсам дагы чалкалап,
Жер үстүндө образың сакталат.
Көркөм дидар, өчпөс ажар сенде бар.
Көзүм өтсө менде калар эмне бар? —
Мен жатамын майланышып табытта,
Сен жатасың уйкудагы калыпта.

А.Ашировдун котормосу:

Билбеймин, же мен сени, же сен мени,
Акыры бирибизди көмөбүз го.
Ажалдын серпип кетсе сени деми,
Элесин өлбөстүгүн көрөбүз го.

Сен өлсөң өмүр сүрүп көрүң калат,
А менин ишке жарап эмнем калат?
Сен өлсөң ташпан катуу күмбөз калат,
Мен өлсөм бир чуңкурга көмүп салат!

Бул сонеттин рифмалашуусунда өзгөчөлүк жатканын ким байкабасын, Э.Турсунов да, А.Аширов да бир аз эркиндикке умтулган.

Өзгөчө Гетенин “Тандалган ырларындагы” (Фрунзе: Кыргызстан, 1983) сонеттерди акын Ж.Мамытовдун котормосунда суктануу менен окуса болот. Гете сонеттерин италиялык эрежелердин жыйындысына баш коштуруп жазган. Котормочу Ж.Мамытов сырткы формалык схеманы италиялык сонеттин үлгүсүндө сактагандай. Бул жыйнактын бир өзгөчөлүгү – Гетенин сонеттери кыргызчасы менен немецчеси катар берилип отурганында.

Гетенин “Селкинин арзуусу”, “Селкинин жазганы”, “Кыскасын айтканда”, “Жайдары жолугушуу” ж.б. сонеттери махабатты даңазалайт. Сонеттер ушунчалык элпек тил, жылуу, назик сезим менен чебер которулган.

Л.Украинканын “Бакчысарай күмбөзү”, “Бакчысарай”, “Бакчысарай ордосу” деген сонеттерин С.Жусуев которгон. Ал украиналык акындын ырлар жыйнагына (Фрунзе: Кыргызстан, 1971) башка ырлары менен кошо басылып чыккан. Л.Украинканын бул сонеттери италиялык сонет формасында жазылган жана ошол калыбында кыргыз тилине жеткирилген.

Дагы бир украиналык акын М.Рыльскийдин төрт сонети – “Тоңголок”, “Эмгек жана күндөр”, “Горький жөнүндө эки сонети” “Ырлар” жыйнагында (Фрунзе: Кыргызстан, 1978) Т.Байзаковдун котормосунда орун алды.

Котормочу Т.Байзаковдун акындын ички сезим кайрыгын таба билгендиктен улам сонеттердин табигыйлуулугу жана көркөмдүүлүгү сакталган.

Сонеттердин кыргыз тилине которулушу тууралуу оюбузду жыйынтыктасак мындай:

– кыргыз акындары дүйнөлүк классикалык поэзияны – сонетти орус тили аркылуу өздөштүрүшпү. Орус тилиндеги сонеттер улуттук тилге которулууда “түп нускалык” маанилүү милдетти ойноду;

– кыргыз окурмандары Петрарка, Шекспир, Гете, И.Бехер, Л.Украинка, М.Рыльскийдин сонеттери менен котормо аркылуу таанышышты;

– сонеттерди которушкан Т.Үмөталиев, К.Ырсалиев, Э.Турсунов, А.Аширов, С.Жусуев, Ж.Мамытов, Ж.Бекниязов, Т.Байзаков, С.Маймулов, К.Жээналиевдердин ийгиликтери конкреттүү белгиленди. Ошону менен бирге акындарыбыз теориялык жактан сонет формасын толук өздөштүрүшпөгөндүктөн бир топ кемчиликтерди кетиришкен. Алар со-

неттердин туруктуу формасын сактоого аракет кылышпастан, мазмунуна көбүрөөк көңүл бурушкан, форма менен мазмундун ортосунда бир топ айырмачылыктарга жол беришкен;

– кыргыз поэзиясы жөнүндө жарым жыл бою бир топ жандуу талкуулар, жылдык жыйынтыктар болуп турса да, сонеттердин которулушуна кеңири көңүл бурулбаган.

III глава “КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДА СОНЕТ ФОРМАСЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА АЛГАН ОРДУ” - деп аталып, кыргыз сонеттеринин идеялык-тематикалык изденүүлөрү, сонеттердин поэтикасы анализденет.

Эгерде кыргыз поэзиясындагы сонет формасынын жаралыш тарыхына көз чаптырсак, бир топ эле мезгилдер өткөнүн, аны өздөштүрүүдө мүчүлүштөр болгону ачык эле байкалат. Ошентсе да сонет формасынын кириши менен профессионал поэзияда формалык, уйкаштык ситемасы жагынан өзгөрүүлөргө, толуктоолорго алып келет. Аз болсо дагы сонет формасындагы чыгармалардын бирин-экин үлгүлөрү жаралган. Арийне, алардын баарысы эле форманын ички мыйзамченемине жооп бере алган эмес, бирок ошондой болсо да алгачкы кадамдардын өзү кубанарлык көрүнүш эле. Отузунчу-кыркынчы жылдардагы А.Токомбаевдин “Паровоз”, “Чуйковго”, “Көргүм келет”, Т.Сыдыкбековдун “Шотага”, Т.Үмөталиевдин “Суусун берди”, “Тилегим”, М.Алыбаевдин “Сага” деген ырлары эң сонун далилдеп турат. Бул ырлардын баарысын биз толук кандуу сонет формасындагы чыгармалар деп айта албайбыз.

Чынында эле мезгил өткөн сайын кыргыз поэзиясы өсүп-өнүгүп отуруп, көп жетишкендиктерге ээ болгон. Муну менен бирге кыргыз профессионал жазма поэзия айдыңында сонет формасы да акырындап өнүгүү жолунда эле.

Жетимишинчи жылдары бул формада сонет жаратууну С.Шимеев токтоткон жок. С.Шимеев кыргыз поэзиясында бул форманы андан ары тереңдетип, өзүнүн чыныгы деңгээлине көтөрүп чыкты, эң сонун махабат ырлары менен поэзия сүйүүчүлөрдүн жан дүйнөсүн козгоду деп айтсак болот. Акын мурдагы жылдардагы сонеттерине караганда бир топ жогорку деңгээлде жаратып, өзүнүн поэтикалык дараметине жараша туруктуу сонеттин формасын тандап алды. Алтымышынчы жылдардагы жазылган отуз сонетинен башка ар кыл темадагы жүз сонет, “Сүйүү менен айрылуу” деген аталыштагы он беш сонет, “Сүйүү менен гүл” деген аталыш менен он беш сонетти жаратат. Жүз сонети ар түрдүү темада: галактика, башкача айтканда, жер шары, космос, планеталар жөнүндө жазылган.

Салыштыруу С.Шимеевдин сонеттеринин көркүн ачкан, ал көбүнчө – дай мүчөсү менен морфологиялык жол менен жасалган традициялуу салыштырууларды “уларындай”, “булагындай”, “гүлдөй”, “жылдыздай”,

“айдай”, “күндөй”, ошондой эле “сыяктуу”, “окшош” деген сөздөр ула-
нып, синтаксистик жол менен жасалган салыштырууларды да жыш кол-
донот. Акындын сонеттери табиятына ылайык өзүнчө образдуулукка, по-
этикалык фигурага бай.

Бул чыгармаларды С.Шимеев алтымышынчы жылдары эле калыпта-
нып калган англиялык сонет формасында жазган. С.Шимеев жөнөкөй
сонет формасында иштөө менен ал бардык форманын өзүнө тийиштүү
өзгөчөлүктөрүн сактаган.

“Сүйүү менен айрылуу”, “Сүйүү менен гүл” сонеттер түрмөктөрүндө
өзгөчөлүктөр байкалат. Бул өзгөчөлүктөр акындын сонет формасынын
эң татаал түрү болгон сонеттер алкагында иштөөгө болгон далалаты. Ай-
тылган эки түрмөк тең он беш сонеттен түзүлүп, он бешинчи сонет он
төрт сонеттин биринчи саптарынан курулган. Бирок он беш сонет өзү
жазылып жатканда шакекчени пайда кылган эмес.

Сонет формасынын эң бир катуу талабынын бири – сөздөрдү кайта-
лоодон качуу, антпесе сөздүн уккулуктуулугу, музыкалуулугу, лирикалуу-
лугу жок болуп, сонеттин түпкү маниси – “пыңгыроого” жооп бербей
калат эмеспи. Мына ушул эреженин негизинде С.Шимеевдин сонетте-
рин карасак, рифмалаштырууда өтө жеңилдикке, оңойлукка ооп кеткен.
Ар бир эле сонетке уйкаштык үчүн бир эле сөздү бир нече жолу кайта-
лайт. Мындай көрүнүш кыргыз акындарында көп учурайт.

Сонет формасын кыргыз поэзиясында С.Шимеевден кийин жетими-
шинчи жылдардан баштап С.Жусуев улантат. Бардык акындар сыяктуу
эле С.Жусуевдин акындык эргүүсүн козгогон темалар өтө ар түрдүү. С.Жу-
суев өмүр, өлүм, сүйүү сыяктуу темаларга кайрылып, Ала-Тоонун көркүн
ырга кошот. Ошону менен бирге С.Жусуевдин ырларында согуш, тынч-
тык темасы өзгөчө оорду ээлейт, себеби бул тема акындын жеке өмүрлүк
тажрыйбасы менен да шартталган. Буга “Бийик асман” китебиндеги “Таң-
дагы ойлор”, “Адам менен табигат” сонеттер алкагы жана майда сонетте-
ри күбө боло алат. Мындан тышкары “Кубаныч”, “Бейпил түндө”, “Ма-
мпиле” деген сонеттер алкагын жараткан. Бул форма акындан өзгөчө чы-
гармачылыкты, шык-жөндөмдү, ыр жаратуунун ички мыйзамдарын жет-
киликтүү өздөштүрүүнү талап кылат. Кыргыз поэзиясында сонеттин бул
түрүнө эң биринчилерден болуп С.Жусуев кайрылып, “веночек сонетовду”
кыргызчалап “сонеттер алкагы” деп атады. С.Жусуев сонеттер алкагына
мүнөздүү болгон белгилерди, өзгөчөлүктөрдү толук сактаган. Мындан он
төртүнчү (сонеттин акыркы) сонеттин акыркы сабы биринчи сонеттин
биринчи сабын “Таң агарды жердин жүзүн жуугандай” деп кайталап ша-
кекче бүтөт да, он бешинчи сонет магистрал баппалат.

С.Жусуевдин сонетинде “кандай кемчилик учурайт?” деген мыйзам-
ченемдүү суроо туулат. Эң биринчи биздин баамыбызга урунганы- куру-

лай акыл-насаатка окурманды ынандырууга аракет кылышы. Мындай
учурда айтыла турган ойлордун баары кандайдыр бир жасалмалуулукка
барып такалгандай туюлат. Ошентсе да сонет формасын бардык жагынан
эң сонун иштеп чыккан С.Жусуев деп айтаар элек.

Өз ыкмасы, өзүнө таандык табияты менен белгилүү акын Н.Жаркын-
бай да бул формада өз калемин сынап көрдү. Акын сексен биринчи жы-
лы жазылган “Соң-Көл сонеттери” менен кыргыз поэзиясындагы сонет
формасына өз добушун кошту.

Акындын эң биринчи сонети эң кооз пейзаждык картина менен элестүү
ачылат. Поэтикалык эргүү, эмоция, ыргак, романтикалык дүйнө ыр сап-
тарында айкалышып, Соң-Көлдүн ажайып сулуулугу көркүнө чыга түшөт.

“Соң-Көл сонеттеринде” акын табияттын кооз тартууларын жашпар-
дын адептүү деми, кыз-жигиттин махабаты менен эриш-аркак сүрөттөйт.
Лирикалык каармандын сүйгөнү да Соң-Көлгө, Ак Мөөргө окшош, анын
акын дүйнөсүнө тынчтык бербей келет. Махабат сезиминен жаралган
мээримдүүлүк эргүүдөн улам ал кыздын келбетине элестүү жаратылыш
боекторун сүртүүгө аракеттенип, “суу перимсиң”, “апакайым”, “ак куум”,
“алтын балыгым” сыяктуу көркөм сөз каражаттарын колдонот. Жетинчи
сонеттин терпети мындай:

Суйкайып, ак куунун дал өзүсүн,
Жакындап арбайт мени көз сүзүшүң –
Кучактайм жүзүңдөн жай сүйүш үчүн...

Ак кууга айланып Сен ошол замат,
Кетесиң карматпастан жайып канат –
Алдымда ээн көгүш айдың калат...

Бирок лирикалык каарман үчүн сүйүү ыйык, ага жетүүнүн жолу тата-
ал. Ошондуктан, алгачкы сонеттердин саптарында “Сен мага алтын сы-
мал жалтылдаган, Сүйүүбүз – көл толкуну шарпылдаган” деп сүйүүсүнө
үмүт-кыялдануу менен кайрылат.

Н.Жаркынбай өзүнүн сонеттеринде сонет формасынын уйкаштыгын
айрым учурда гана сактаган. Көпчүлүк учурда сонеттердин уйкаштыгы
аттама, шыдыр уйкашында уйкашып калган. Мындай учур акындын ай-
рым саптарынын сонет формасына толук түшпөй калышынан кабар бе-
рет. Демек, Н.Жаркынбай да сонет формасынын бардык эрежелерин те-
легейи тегиз эле өздөштүрүп жиберген деп кесе айтуу кыйын.

Ошентсе да акындын “Соң-Көл сонеттери” окурмандар тарабынан
жылуу-жумшак кабыл алынган.

Аз да болсо сонеттерди которуу тажрыйбасында өзүн сынап калган акы-
ныбыз Т.Байзаков “Билерик”, “Он беш кайрык”, “Аза сонети” деген
сонеттерди жазган.

Т. Байзаков сонеттердин алкагын (“Венок сонетовду” Т. Байзаков өзбек тилиндегидей “гүлчамбар” деп атаган) жазууда француздук сонеттин үлгүсүн тандаган. Төрт саптуу эки катрен, үч саптуу эки терпет, уйкаштыгы **абаб-вгвг-ддз-жжи** болуп уйкашат.

Аталган сонеттер алкагына элдин буга чейинки кыйналып келгенин, согуш болбой тынчтык өкүм сүрүп, тынчтыктын чырагы өчпөй, бөбөктүн түшүнүн бейпил болушун ырдайт, адамгерчилик, наадандык, тунук сүйүү, улан-кыздын тунук махабаты жөнүндөгү ойлор бул сонетке сыйдырылган.

“Билерик” сонеттер алкагы ички сезимге бай, көркөм сөз каражаттарынын элпектиги менен окурмандарды өзүнө тартат. Бул «сонеттер алкагы» аталганы менен, шакекчени пайда кылган эмес. Ошондой эле айрым сонеттерде ойдун өрчүшүндө тезис-антитезис-синтез деген жок да, башка акындардай эле сөздөрдүн көбүрөөк кайталанышына жол берип койгон. Алкактын саптары кыска-кыска жызылып, секетбайларга өзгөчө мүнөздүү болгон параллелизмдер, эпитет, салыштыруу сыяктуу көркөм сөз каражаттарын арбын колдонот дагы, бозойдун кызга болгон сүйүүсү, ашыктыгы баяндалган. Албетте, акындын өзгөчө Барпынын лирикаларына таасирленүүсү ушул сонеттеринен да даана сезилет.

Т. Байзаковдун “Байлыгым бар”, “Жаз келди”, “Жаштык түшсө жадыма” деген сонеттеринин баары италиялык сонет формасынын үлгүсүнө жакын жазылган.

Жаз менен кучакташып жүргөнсүймүн,
Жамалын жароокердин сүйгөнсүймүн -
Жадыма жаштык түшсө таңга жуук -

дейт “Жаштык түшсө жадыма” сонеттин биринчи терпетинде. Акын адам өмүрүндөгү карылык-жаштыкты карама-каршы коюу, ички сезимдердин түйшөлүүсү, кабылдоосу менен тезис-антитезис-синтез түзүүгө аракеттенген.

Акындын поэтикасы жөнүндө сөз козгосок, сонеттеринде Т. Байзаков жандандырууну, метонимияны, метафораларды эң сонун колдонгон. Сонеттердеги аллитерациялык, ассонанстык, анафоралык кубулуштар сонеттерге ой-сезимдин тереңдигин берсе, ырларындагы өзгөчө метафоралуулук аталган сонеттерге образдуулукту, эмоционалдуулукту берип турат.

Ж. Мамытов да өзүнүн чыгармачылык жолунда дүйнөлүк поэзиянын сонет формасына да кайрылып белсемдүү иштеген акын. Анын “Түрмөк сонети”, “Эгиз сүйүү” сонеттер цикли, “Кыргыз сонети” сыяктуу сонеттери бар.

Акындын сонеттери табиятына ылайык өзүнчө образдуулукка, поэтикалык фигурага бай. Өмүр, жашоо жөнүндөгү ой-толгоолорду чагылдырат.

Ж. Мамытов согуш учурундагы оор турмушту балалык сезими менен туюп, согуштун эпкени рухий калыптануусуна таасирин тийгизип кеткен муунга таандык. Ошондуктан, анын жылдыздуу сонетинде согуш темасы да орун албай койбойт.

Ж. Мамытов башкалардан өзгөчөлөнүп сонеттер циклинде италиялык канондук форманы жакшы өздөштүргөнү көрүнүп турат. Ж. Мамытовдун эң бир жетишкен көркөм ийгилиги – көпчүлүк учурда мазмун менен форманы шайкеш келтире алышы.

Даңк көксөбө, көңүлүңдү жайландыр,
Сен өзүңдүн өлбөс болоор күнүңдү
Калктын өлбөс күндөрүнө айландыр -

дейт акын. Маркум Ж. Мамытовдун башка лирикалары сыяктуу эле сонеттер алкактары жана циклдери да окурмандардын жүрөгүнөн түнөк тапты.

Ж. Мамытовдун сонеттери менен катар Эрнис Турсуновдун “Жаштык жана махабат” тогуз сонеттен турган ырлары жарыяланат. Э. Турсунов сонет жазууда англиялык сонет формасына кайрылган. Анын сонеттери төрт саптуу үч ырдан, жыйынтыктоочу эки ырдан туруп, **абаб-вгвг-дждж-зз** уйкаштыгында уйкашкан. Бул тогуз сонет аты айтып тургандай эле өтүп кеткен жаштыгы жөнүндө, сүйүүнүн тазалыгын ырдаган.

Чындыгында Э. Турсунов сонет формасында өтө көп ырларды жазды. Албетте, анын чыгармачылыгында, жогоруда белгилегендей, Шекспирдин сонеттерин которуу да чоң мааниге ээ. Ошол себептүү ал англиялык сонетке жакын келет. Акындын “Бийиктик” (1973) китебине 46 сонет, “Чексиз сүйүүгө” (1963) 99 сонет кирген.

Башка акындардын сонеттери адабий сыныбызда дээрлик сөз кылынбаса, Э. Турсуновдун сонет лирикалары сындын көңүлүн бурду. Сынчы К. Эдилбаев акындын изденүүсүнө байкоо жүргүзүп келип, сонет табияты бир кыйла эстетикалык деңгээлде табигый түрдө билгичтик менен ачылгандыгын белгилеп, “композициялык курулуш законченемдери да индивидуалдуу белгилерге ээ болгон”¹ – дейт. Акындын поэтикасы – көркөм боектуу сүрөттөмөлөрдү мол колдонгонуна байланыштуу. “Аба жиреп шукшурулган бир кушмун”, “Ителгиче бүркүтү тээп ыргытып”, “Байгеге чабылгандай жүз тулпар”, “Бир ак кууга айлангандай үч шумкар”, “Балын татып каларымда бактынын, Батынпады элик мисал сактыгың” деген сыяктуу саптар жана пайдаланылган метафора, салыштыруулар сонеттердин эстетикалык көркүн ого бетер арттырып турат. Э. Турсуновдун лирикаларындагы көркөм боектордун түрлөрү түрдүү, ошол үчүнбү, автордун калеминен жазылган саптар бири-бири менен эч кысталышпай табигый ыкташып, уйкашып турат.

1 Эдилбаев К. Сөз тагдыры. – Ф.: Кыргызстан, 1981. - 62-бет.

Лирикалык каарман бардык турмушпук, жаратылыштык көрүнүшгөргө ички бай, назик, таза сезими менен жандуу аралашып кетет. Ал үчүн жашоого кайдыгер карап, элендеп-селендеп коркуп, “таш бакача көп жашап, жер үстүндө жүргөнчө, ителгиче бүркүтү тээп ыргытып”, асманда сызып жүргөн артык. Анын жашоо кредосу - адам деген толук маанини алып жүрүү. Бирок бул өтө кыйын, анткени өзүнчө жыргап-куунап жашап жатсаң, көрө албастар, ичи тарлар, көңүл ооруткандар, тоскоол, жолтоо болгондор пайда болот.

Акындын сезимтал жүрөгү табият менен жан бирге, табиятсыз ал күүлөнбөгөн комуз сыяктуу. Анын кооздугун, сулуулугун поэтикалык көз караш менен карай билген лирикалык каармандын жан дүйнөсүнүн тазалыгын сонеттер күбөлөп турат.

Эгерде Э.Турсунов англиялык сонеттин үлгүсүн үлгү кылып алган болсо, анын толук сакталышы талап кылынат. Бирок акын катрендерде болсун, терцеттерде болсун уйкаштыкты ээн-эркин эле уйкаштыра берет да, англиялык сонет формасынан четтеп кетет. Ошону менен бирге сынчы К.Эдилбаев анын эң биринчи сонеттерине берген баасындай тезис-синтез гана болуп, антитезиске кошулбай, ойдун карама-каршысы уланбай, чыгармачылык эволюцияга жетишүүсү болбой калган.

Жалпылап айтканда, Э.Турсунов сонет формасын кыргыз поэзиясында салтка айландырууда, орун-очок алышына көп күч жумшаган.

Диссертацияда А.Рыскуловдун, В.Шаповаловдун, У.Токомбаевдин, Р.Сарыпбековдун, С.Токомбаеванын ж.б. сонеттери да анализге алынат.

Биз аталган главада кыргыз профессионал поэзиясында пайда болгон сонеттерди анализдөөнүн негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик:

– кыргыз поэзиясында сонет формасынын элементтери алгач отузунчу жылдары пайда болгон. Ал эми кыркынчы жылдардын орто ченинде бул форманын калыптанып калганын далилдейт. Кийинки жылдарда сонет формасы бир кыйла өстү, кыргыз профессионал поэзиясынан өз ордун тапты. Кыргыз жазма поэзиясында сонет формасында акындарыбыз С.Шимеев, С.Жусуев, Н.Жаркынбай, Т.Байзаков, Э.Турсунов, Ж.Мамытов көбүрөөк кайрылышты;

– кыргыз поэзиясында сонеттин үч варианты тең иштелип чыкты: италиялык сонет формасында Ж.Мамытов, А.Асранкулов, француздук сонет формасында С.Шимеев, С.Жусуев, англиялык сонет формасында С.Шимеев, С.Жусуев, Э.Турсуновдор жазышты. Демек, бул форма кыргыз профессионал жазма поэзиясында түптөлүп, калыптанып өнүгүүдө;

– дүйнөлүк классиктердин сонеттерин которуу кыргыз акындарынын чыгармачылыгына бай тажрыйба топтоого жардам жана үлгүлүү таасир бергендиги көрүндү;

– С.Шимеев, С.Жусуев, Т.Байзаков, Э.Турсунов, Н.Жаркынбай сонеттерде жана сонеттер алкактарында көркөм сөз каражаттардын ичинен салыштырууну, метафораны көбүрөөк колдонушкан, сонеттердин поэтикасына айрым учурларда кайрылууга туура келди;

– кыргыз сонеттеринде жалпы мүнөздөгү кемчиликтер булар:

- а) традициялуу сонет формасындагы уйкаштыкты сакташпайт;
- б) тезис-антитезис-синтез сыяктуу ой диалектикасын ар дайым эле колдоно беришпейт; ар бир сонет бүткөн бир идеяны камтып, лирикадагы уйкаштыктар кооз, уккулуктуу жана коңгуроодой бийик үндүү, музыкалуу болорун этибарга алышпайт.

Диссертациянын корутунду бөлүгүндө сонет формасынын кыргыз поэзиясында алган орду маанилүү экендиги белгиленди.

Диссертациянын мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылган:

1. Кыргыз поэзиясында сонет формасынын калыптанышы жана өнүгүшү. – Бишкек, 2000. – 4 б.т.
2. Сонет формасындагы салттуулук менен жаңычылдык диалектикасы (Монография). – Бишкек, 2001. – 8 б.т.
3. Смар Шимеев – улуттук поэзиябыздагы сонет формасынын ири өкүлү // “Проблемы обновления школьного образования”. Материалы международной научно-практической конференции. – Бишкек, 2000, 2-бөлүк. - 88-92-беттер.
4. Смар Шимеев – улуттук поэзиябыздагы сонет формасынын ири өкүлү // Жаш илимпоздордун изилдөөлөрү. – Бишкек, 2000. -97-106-беттер.
5. Сонет формасынын улуттук поэзиябыздагы алгачкы үлгүлөрү жөнүндө // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2001. - 151-155-беттер.
6. Сооронбай Жусуевдин сонеттериндеги жаңычыл сапат-белгилер жөнүндө // Bilge журналы. – Анкара, 2000 (түрк тилинде). - 66-69-беттер.
7. Улуттук адабият таанууда сонет формасынын изилдениш абалы // Көркөм маданияттын проблемалары: генезис, поэтика, типология. – Бишкек, 2001. - 62-69-беттер.
8. Дүйнөлүк поэзияда сонет формасынын орун алышы // Көркөм маданияттын проблемалары: генезис, поэтика, типология. – Бишкек, 2001. - 69-78-беттер.
9. Шекспирдин, Петрарканын сонеттери кыргыз тилинде. // Эл агартуу, 2001. - №11-12.
10. Сонеттин генезиси, тарыхы жана теориясы жөнүндө // Көркөм адабиятыбыздын айрым проблемалары. – Бишкек, 2001. - 50-59-беттер.

АННОТАЦИЯ

Диссертацияда дүйнөлүк поэзияда XIII кылымдан бери колдонулуп келе жаткан туруктуу формалардын бири — сонет жана сонеттер алкагынын генезиси, тарыхы, теориясы ар кыл аспектиден каралды.

Кыргыз поэзиясында сонет традициялуу эмес форма. Ал Батыш адабиятынан кабыл алынган, ошондуктан диссертациялык иште италиялык, француздук, англиялык адабияттагы, боордош өлкөлөрдүн поэзиясындагы сонеттердин поэтикасынын өзгөчөлүгү тууралуу обзор жасалат.

Кыргыз адабиятындагы сонет формасынын калыптанышында котормонун алган орду да кеңири изилденет.

С.Шимеев, С.Жусуев, Т.Байзаков, Ж.Мамытов, Э.Турсунов, Н.Жаркынбай, В.Шаповалов, У.Токомбаев, С.Токомбаева ж.б.лардын кеңири поэтикалык материалдарынын негизинде кыргыз сонетинин өзгөчөлүгү аныкталды.

Кыргыз поэзиясындагы сонет формасынын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн тарыхын изилдөөнүн негизи кыргыз акындарынын аталган формага кайрылышы эпизоддук эксперимент эмес, сонет кыргыз поэзиясында жашап, форманын терең поэтикалык потенциалын далилдеп, дүйнөлүк поэзиянын эң сонун традицияларын өздөштүрүп, кабылдап жана өзүнө сиңирип алып, колдонулууда экендигин далилдеди.

АННОТАЦИЯ

В диссертационной работе исследуется проблема становления и развития формы сонета в кыргызской поэзии.

Сонет — не традиционная форма кыргызской литературы. Впервые объектом исследования является форма сонета в целом. Он заимствован из западной литературы. Опираясь на фундаментальные труды ведущих исследователей в сфере сонетоведения диссертант проанализировала особенности формы сонета. Поэтому в диссертации дается обзор своеобразия поэтики сонетов в итальянской, французской, английской литературах, в поэзии стран СНГ.

Актуальность работы обусловлена тем, что в XX веке форма сонета стал достоянием и кыргызской поэзии. Появилась необходимость исследования путей становления сонета в кыргызской литературе.

В работе исследуется роль поэтического перевода в становлении формы сонета в кыргызской поэзии.

На основе обширного поэтического материала, который охватывает творчество поэтов С.Шимеева, С.Жусуева, Т.Байзакова, Ж.Мамытова, Э.Турсунова, Н.Жаркынбаева, В.Шаповалова, У.Токомбаева, С.Током-

баевой и др., анализируются особенности кыргызского сонета, его подражательные, поисковые, творчески-индивидуальные начала.

Исследование истории зарождения и развития сонета в кыргызской поэзии приводит к следующему выводу: обращение кыргызских поэтов к названной форме не является лишь эпизодическим экспериментом. Сонет продолжает жить в кыргызской поэзии, подтверждая ее глубинный поэтический потенциал в восприятии, осмыслении и вбирании в себе лучших канонов и традиций мировой поэзии.

ABSTRACT

The dissertation work is devoted to studying of becoming a form of the Kyrgyz poetry in the context of world art literature.

For the first time the object of research is the sonnet form in whole. Basing on fundamental works and position of the conducting researchers of world countries in the sphere of sonnet learning, the applicant for academic degree of candidate of sciences in Philology has analyzed form and style features of sonnet form and its formation in the Kyrgyz poetry.

The actuality of work is caused by fact that in the 20 century the sonnet form has become property of the Kyrgyz literature.

The necessity of research of formation ways of this form in the Kyrgyz literature, features of its being, specificity of translation from Russian and European languages and preservation of form features in the Kyrgyz literature has appeared.

The dissertation consists of introduction, three chapter and conclusion. In the first chapter on the base of earlier known scientific works and materials a history and theory of a sonnet form are investigated in details, the objective estimation of artistic - aesthetic qualities of a form nature is given.

In the second chapter the skill of Ashirov, Tursunov, Irsaliev as an interpreter of the world art literature is discovered and the role of translation in correlation of national literatures is shown. The author has deeply affirm the great importance of W.Shakespeare, A.Petrarka creativity on formation of sonnet form of national literatures.

In the third chapter the sonnet form in the Kyrgyz poetry is analyzed and its national originality is discovered. Object of special research is the sonnet form in the Kyrgyz poetry, especially masterpieces of S.Shimeev, S.Dzhusuev, E.Tursunov, Zh.Mamytov, N.Dzharkynbay and others.

The conducted analysis shows richness of content and multisideness of sonnet form as an independent genre in the Kyrgyz art literature.

In the conclusion the characteristics of sonnet form are underlined and the basic conclusions and positions of dissertation research are given.